

ВОЙНАТА ОТ 1877—1878 Г. И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ В РУСКАТА МЕМОАРИСТИКА

Л. И. Ровнякова

В средата на XIX век международните противоречия в Близкия изток са извънредно изострени. Засилването на борбата между така наречените велики европейски държави за подялбата на Турция съвпада с развоя на националноосвободителното движение на Балканите. Като начало на мощния подем на това движение през 70-те години послужил въстанието в Херцеговина през 1875 г. Оттук то се прехвърля в Босна. Босненците са подкрепяни от сърбите и черногорците. Кулминационната точка в освободителната борба на южните славяни е Априлското въстание през 1876 г. в България. Героичното въстание е потопено в кръв от турските башибозуци. Но въстанието нанася сериозен удар по военнофеодалната система на Османска Турция и предизвиква широк отклик сред световната общественост. Желанието да се помогне на славяните е единодушно в Русия. Жестоката разправа на турците с въстаналите „извиква на живот българския въпрос, прави го зловиден, политически международен въпрос, чието разрешение става насъщен проблем във външната политика на Русия“¹.

Борбата на южните славяни за свое освобождение се натъква на съпротива от страна на западноевропейските държави, които се стремят да си осигурят господстващо влияние в Османска Турция и в окупирания от нея Балкански полуостров. Гениален анализ на „източния въпрос“ е направен в трудовете на К. Маркс и Ф. Енгелс. Като анализират интересите на различните държави от Западна Европа по отношение на Балканите, Маркс и Енгелс изразяват пълната си солидарност с освободителните стремежи на потиснатите от Турция народи. Те доказват несъстоятелната политика на тези държави, насочена към запазване на един исторически анахронизъм — Османската феодална империя. Наред с това вождовете на световния пролетариат стигат до заключение, че само политиката на Русия и победата на нейното оръжие могат да донесат желаната свобода на балканските народи. „Сърбинът, българинът, босненската „рая“, селянинът-славянин от Македония и Тракия — пишат те — хранят голяма национална симпатия към русите. . . Каквото и да стане, те обръщат поглед към Петербург в очакване на Месия, който да ги освободи от всички злини.“² Предсказанията на Маркс и Енгелс се сбъдват. Упоритият двубой на Русия във войната с Турция през 1877—1878 г. завършва с руската победа.

Последната поред — 12-а руско-турска война — е едва ли не най-крупното събитие в европейската история от втората половина на XIX век. Наистина каква огромна вълна в националноосвободителното движение сред подвластните на Турция народи предизвиква тя! Цяла Европейска Турция кипи в борба и брожение. Всички големи европейски държави са били въвлечени в една или друга степен в дипломатическата схватка. Какви огромни за онова време сили са били вдигнати в действие. И накрая, какви дълбоки и значителни последствия донесе тази война — освобождението на България, признаване на независимостта на Сърбия, Черна гора, Румъния, ликвидиране на турското владичество в Босна и Херцеговина. Руско-турската война

¹ И. Козьменко. Русское общество и Апрельское восстание 1876 г. — Вопросы истории 1947, бр. 5, с. 108.

² К. Маркс и Фр. Энгельс. Соч. Т. 9, с. 9.

по същество завършва с разпадането и разделянето на стара Турция. Неслучайно Ленин определя същността на всички събития на Балканите като политика на „разделяне на Турция“³.

По своя обективно-исторически резултат Руско-турската война беше справедлива, освободителна война за много народи на Балканския полуостров, тъй като тя нанася съкрушителен удар по най-гнилия азиатски феодализъм и варварски абсолютизъм и с това ускорява социалния прогрес на Балканите.

В работата си „Под чужим флагом“ В. И. Ленин показва, че „основно обективно съдържа-ние на историческите явления по време на войните не само от 1855, 1859, 1864, 1870, но и от 1877 (Руско-турската) и 1896—1897 г. (война на Турция с Гърция и арменските въстания) са буржоазно-национални движения или „конвулсии“ на освобождаващото се от различни видове феодализъм буржоазно общество.“⁴

И още веднъж в сводката за най-важните кризи в международната политика на така наречените велики държави след 1870—1871 г. Ленин нарича годините „1877—1878 години на освобождение на националните държави на Балканите“⁵. С други думи, войната от 1877—1878 г. изпълнява роля на буржоазнодемократическа революция на Балканите.

Като развива ленинското положение за същността на руско-турската война, В. Коларов отбелязва, че тя „е не само освободителна война от гледна точка на тяснонационалните интереси на българския народ; тя е също прогресивна война от международна гледна точка, от гледна точка на развитието на Европа и общочовешкия социален прогрес.“⁶

Така че, когато говорим за международното значение на събитията от 1877—1878 г., трябва да изтъкнем, че то е огромно. Ако вземем пред вид, че победата на руската армия във войната донася на българския народ освобождение от 500-годишното турско робство, че довежда до коренно преустройство на обществената система на новата самостоятелна българска държава — то събитията, за които става дума, ще ни се представят в неизмеримо по-голямо величие. Войната доказва, че „надеждите, хранени от българския народ за помощ от Русия в мрачните столетия на турско робство се оправдават, а съвместно пролятата кръв поставя непоколебимите основи на руско-българската дружба.“⁷

В реч, произнесена на 3 март 1948 г. на тържественото събрание в София по случай 70-годишнината от освобождението на България, В. Коларов изтъква, че денят на подписването на Санстефанския мирен договор „справедливо се счита за ден на освобождение на българския народ от турско робство, тъй като на територията, която заема сега Народна република България, никога вече не са стъпвали ордите на турските султани. Затова ще бъде безгранична и вечна признателността на българския народ към братския руски народ, пролял кръвта на 200 хиляди свои синове за нашето освобождение.“⁸

* * *

Руско-турската война от 1877—1878 г. още със своето завършване става обект на остро-рожно внимание от страна на военноисторическата наука. Подобно явление има своите причини. Първо, това е първата война, в която се прави практическа проверка на буржоазната военна система, въведена с реформата от 1874 г. Второ, войната изисква значителни военни усилия и използване на най-новите достижения на науката и техниката. Накрая тя има победоносен за Русия изход.

За да бъде обобщен опитът от войната, при Главния щаб на руската армия на 21 март 1879 г. се създава специална комисия, която изиграва голяма роля в оценяването и обобщава-

³ В. И. Ленин. Събития на Балканите и в Персии. Соч. Т. 17, с. 223.

⁴ В. И. Ленин. Соч. Т. 26, с. 114.

⁵ В. И. Ленин. Тетради по империализму. Соч. Т. 28, с. 668.

⁶ В. Коларов. Двата фактора, които създадоха България като свободна и прогресивна държава. Избр. произведения. Т. 3, 1955, с. 381.

⁷ Д. Косев. Деветдесет години от освобождението на България. — В: Освобождението на България. 1878—1968. Доклади на юбилейната научна сесия в София. С., 1970, с. 13.

⁸ Реч на министър В. Коларов по случай 70-годишнината от освобождението на България. С., 1948, с. 3—4.

нето на опита от войната. Главен резултат от работата на тази комисия е пространното „Описание на Руско-турската война от 1877—1878 г. на Балканския полуостров“ в 9 тома и 97 свезки (112 книги) със „Сборници от материали“. „Сборниците“ представляват най-голямата в дооктомврийския Русия публикация на документи с военноисторически характер. Тези издания и досега не са изгубили своето значение, макар че изискват да се подходи към тях критически.⁹

Обобщаването на опита от войната не се ограничава с издаването на документални публикации. Към тях се присъединява и голямо мемоарно наследство от войната.

Мемоарните източници съставляват една от най-важните части от документалните материали с личен произход. Отразвайки историческите факти и пречупването им в съзнанието на съвременниците, те дават на изследователя незаменима възможност да извлече за анализ от един и същ източник редица реални и логически факти. Мемоарите (така условно наричаме дневниците, спомените и писмата) дават повече или по-малко цялостна представа за изучаваната епоха. Те дават възможност да се видят черти от характера и психологията на хората, чиято роля в процеса на историческото развитие е достатъчно огромна.

Всеки от посочените видове източници (дневници, спомена, писма) си имат своите положителни и отрицателни страни. Така например дневниците и писмата по своя характер са по-достовърни, отколкото спомените. На тях е присъща свежест на възприятията, а следователно и по-достовърно изложение на фактите. Спомените се пишат обикновено след известно време, след като описваните в тях събития са отминали, когато отделни подробности могат вече да бъдат забравени. Но при тях събитията обикновено се осветляват по-систематично.

За разлика от официалните материали мемоарите дават представа за друга — задкулисна страна на изучаваното явление и дават възможност да се уточнят привежданите в официалните източници сведения. С тази своя страна мемоарите са особено важни за изучаване на въпроси от външната и вътрешната политика на държавите, историята на войните и други събития от епохално значение. Така изучаването на въпросите от правителствената политика на Русия през XIX и началото на XX в., както е известно, е било невъзможно, без да се привлекат дневниците на такива държавни дейци като Д. А. Милютин, П. А. Валуев, Е. А. Перетц, спомените на М. А. Корф, С. Ю. Вите.¹⁰ Не по-малко значение имат мемоарите и за всестранното осветляване на последната руско-турска война. Обаче, когато се обръщаме към мемоарите, не трябва да забравяме, че тяхната стойност се състои само в изложението на фактическата страна на описваните събития, а не в тяхната оценка, която естествено почти винаги е субективна.

Мемоарната литература за Руско-турската война от 1877—1878 г. е огромна. Тя е публикувана в списания, вестници, излиза и в отделни издания. Част от мемоарите все още чакат своята публикация.¹¹ Обаче и досега тази литература не е напълно изследвана нито в дооктомврийския

⁹ Известно е, че пред авторите на „Описанието“ — военния министър Вановски и неговия приемник Куропаткин — е била поставена задачата „да съставят пълно и систематично описание на всички събития от войната, което да не се впуска в „несвоевременна критика, но да изложи съвсем правдиво фактическата им страна“. Тази постановка отразява страха на управляващите класи в Русия от разрастването на революционното движение в страната. Те се страхували, че публикуването на литература, която има критическо отношение към дейността на царското правителство, ще го дискредитира в очите на народа. Опасявайки се от „несвоевременна критика“, членовете на Военноисторическата комисия „изопачават фактическата страна на войната и почти напълно се отказват от анализ на бойните действия“. Вж. П. К. Фортунатов. Две Шипки. К 75-летию освобождения Болгарии русской армией. — Вопросы истории, 1953, бр. 1, с. 86.

¹⁰ Срв. История на дореволюционна Русия в дневници и спомена. Анотиран указател на книги и публикации в списания в 5 тома. Т. I. М., 1976, с. 1.

¹¹ Ръкописните документални източници за войната от 1877—1878 г. и досега не са напълно изучени. Не съществува пълното им археографско описание (срв. К. Възвъзова-Каратеодорова. Документални източници за Руско-турската освободителна война. — Във: Военноисторически сборник. С., 1977, бр. 2, с. 171. Понастоящем с усилия на съветски и български учени се подготвя тритомен труд „Россия и Болгарское национально-освободительное движение“. Еднотомник с документални материали подготвя и Ръкописният отдел при Народната библиотека „Кирил и Методий“. Подготвя се също така опис на документи по руско-българските връзки от 50-те, 70-те години на XIX в. (из фондовете на Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград). Тези документи имат за цел съществено да допълнят

период,¹² нито в съветско време.¹³ Единственият, посветен на мемоарната литература указател,¹⁴ отбелязва само 143 заглавия, като в него се обхваща не само Балканският, а и Кавказкият театър на военните действия. Всичко това ни изправи пред необходимостта да съставим указател на тема: „Войната от 1877—1878 г. и Освобождението на България в руската мемоаристика“. Като основен източник при съставянето на този библиографски справочник ни послужиха общите и общоисторическите библиотеки на руски и български език,¹⁵ тематични указатели от различно естество, а също и обществено-политически и литературни списания за интересуващия ни период. Направена беше и сверка с каталозите на ленинградските библиотеки. Съзнавайки отлично, че съставянето на изчерпателен указател (като се има пред вид, че мемоарите често се печатат не като отделни издания, а са пръснати в различни сборници, списания и вестници) изправя пред големи трудности, ние разглеждаме нашата библиография само като един предварителен опис, който впоследствие може да бъде допълнен.

Съставеният от нас указател наброява 301 заглавия. Това са спомени, дневници и писма на очевидци — участници в кампанията от 1877—1878. Документите с личен характер притежават следната особеност: както е известно, при тях границите между отделните видове са доста колебливи, жанрово са неопределени и леко преминават от един вид в друг. Затова в описанието са включени и спомени на автори за други лица, с които те са били лично познати (например спомените на П. Дукмасов, ординарец на М. Д. Скобелев, за неговия командир), а също художествени произведения, които в една или друга степен имат мемоарен характер, публицистични статии и кореспонденции за периодичния печат. Частично са включени и разкази за събитията във войната, написани от непосредствени участници в нея.

Представените в прегледа материали са различни по характер, имат различни автори и различна идейна насока, накрая различна е и надареността на самите мемоаристи. Всичко това определя далеч не еднаквата им „полезност“ за съвременната наука. Така генерали, полковници, хванали се за перото на историка, са били обикновено монархисти и техните работи (на Н. Р. Овсяний, В. П. Зиков, Л. А. Богданович, Ф. Гершелман и др.), както и спомените на много лица, свързани по силата на своето положение с висшите военни кръгове, министерства и щабове, са написани в тенденциозен дух.

Наличните печатни издания от подобен род. Непубликувани материали има също сред книгата на Стесел (Освободителната борба на славяните и Русия) в Ръкописния отдел на Държавна библиотека „Ленин“, в архива на М. А. Хитрово в Пушкинския дом в Ленинград. Дейността на този виден борец за освобождението на балканските народи от турско робство, дипломат, колекционер-нумизматик и поет не е още достатъчно изучена и е слабо отразена в литературата. А. М. Хитрово е заемал по време на войната (1877—1878) поста чиновник за специални поръчения при командувашия Руската армия, бил е на дипломатическа служба и е взимал дейно участие във формирането на българските чети, в организиране на помощта за Руската армия от страна на местното население. „Моята дейност — пише той на 15 юли 1878 г. от Сан Стефано до И. С. Аксаков — в периода на войната има много фантастичен характер“ (ИРЛИ, ф. 325, д. 84, л. 3—4). По-подробно за българските материали във фонда на М. А. Хитрово и В. П. Делсал вж. Л. И. Ровнякова. „Булгарика“ в ленинградските книгохранилища. — В: Русско-българские фольклорные и литературные связи. Т. 2, Л., 1977, с. 344—345.

¹² Най-пълно мемоарите за войната от 1877—1878 г. са представени в книгата на С. Р. Минцлов „Обзор записок, дневников и воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке“, състояща се от 5 свезки и издадена в Новгород през 1911—1912 г. Но според самия съставител трудът му страда от „много пропуски и грешки“ (св. 1, с. 3).

¹³ Вж. В. А. Золотарев. Научно-библиографический обзор русско-турецкой войны 1877—1878 г. Л., 1975, Библиогр., с. 10—17.

¹⁴ Л. С. Манделштам и Л. С. Манделштам. Война русского народа. Библиографический указатель воспоминаний, дневников и писем, вышедших до 1917 г. на русском языке. Под редакция на доктора на историческите науки Б. П. Козменко. М., 1942, с. 58. О русско-турецкой войне 1877—1878 г., с. 43—50.

¹⁵ Вж. Е. Костова. Литература. В кн. Освобождението на България от турско иго. С., 1958, с. 638—652; 80 години от Плевенската епопея 1877—1957. Препоръчителна библиография. Авт. колектив: Н. Бошнаков, Цв. Симеонов, М. Василева и др. М., 1960. 158с.; Л. Венкова-Илиева. Руско-турската война 1877—1878 и Освобождението на България. Препоръчителна библиография по случай 90-годишния юбилей. С., 1968. 47 с. 90 години от освобождението на Великотърновски окръг от турско иго. Препоръчителна библиография. Съст. Марин А. Ковачев. В. Търново. 1968; Военна история на България. Библиография. Т. 1, С., 1977, с. 93—145.

Но не трябва да забравяме, че много видни военачалници от руската армия са били съвременни и видни историци. Към тях трябва да отнесем А. К. Пузыревски — „много талантлив професор, дълбок поклонник на военната наука, изтъкнат военен историк“, чиито трудове „принадлежат към най-добрите, създадени до революцията в областта на военната историография“¹⁶.

Интереси са записките на професора от Военната академия при Генералния щаб военния министър Д. А. Милютин, човек „с голям ум, извънредно систематични познания и голямо образование“¹⁷.

Полезни за историците, които изучават хода на войната, са мемоарите на шабните офицери (М. А. Газенкамф, П. Д. Паренсов, Д. А. Скалон и др.), а също на офицерите, служили непосредствено във войската (А. М. Дондуков-Корсаков, П. П. Карпов, А. Н. Куропаткин, Ф. Прерадович, А. К. Пузыревски и др.).

Разнообразни сведения за хода на военните действия, условията на живот на балканските славяни, техните обичаи, национален колорит и отношението им към руската армия, съвместните бойни действия с местното население може да се почерпят от записките на военните кореспонденти (Е. Утин, Вас. И. Немирович-Данченко, Н. В. Максимов, Е. Мамонтов, В. В. Крестовски, Л. В. Шаховски и др.), чиито институт се заражда именно през тези години. В Дунавската армия се намирили повече от 20 представители¹⁸ на руски и чуждестранни вестници, които снабдяват своите издания с разнообразна информация за това, което виждат във войските части и отряди, където прониквали най-смелите от тях, които се стремели да предадат самата истина за войната. Но такива са немного, значителна част от вестникарите действуват по принципа „иди и възпей“, пишат за действията чуто от други лица, предават противоречиви фантастични слухове, почерпани в тила. Такива са например кореспонденциите на П. Трофимов в „Санкт-Петербургские ведомости“, на В. Буренин в „Ново време“, някои писания на А. Головачев в „Северный вестник“¹⁹.

Любопитни сведения за състоянието на медицинската служба в театъра на военните действия има в спомените на известни дейци на руската наука — Н. И. Пирогов, Н. В. Склифасовски, Н. М. Казаки, писмата на С. П. Боткин, а също в спомените на редовите лекари и милосърдни сестри. В интерес на спасението на човешкия живот те не се страхували и не скривали горчивата истина.

Друг интересен източник са записките на С. Кисов²⁰, офицер от руската армия, по народност българин. Кисов участвувал като доброволец в Сърбия и българското опълчение през 1877—1878 г. Той пише с голяма симпатия за руските войници и офицери, макар че не скривал запазилите се в руската армия крепостни порядки, за което бива подложен на критика от страна на друг мемоарист — П. Д. Паренсов.²¹

Мемоарната литература за войната от 1877—1878 г. е огромна. В нея могат да се проследят всички етапи на войната и основните сражения, в нея се разказва за широкото участие на руския народ и тежките жертви, които той понася на бойното поле и в тила, разказва се за героизма на войниците и офицерите. Мемоарите рисуват героичния път на българското опълчение, което рамо до рамо със своите освободители се сражава срещу потисниците, осветляват активната помощ на цялото българско население за руската армия. Накрая мемоарите раз-

¹⁶ Л. Леонидов. Военный историк А. К. Пузыревский. — Военно-исторический журнал, 1969, бр. 1, с. 98.

¹⁷ Вж. С. Витте. Воспоминания. Т. 1. М., 1960, с. 36.

¹⁸ По-подробно за това вж. Н. Максимов. Две войны. 1876—1878. Воспоминания и рассказы из событий последних войн Н. В. Максимова. В 2 части. Ч. II. Война в Болгарии. СПб., 1879, гл. VI.

¹⁹ Вж. В. П. Вильчинский. Славянский вопрос в русской литературе 1870 годов. — Русская литература, 1973, бр. 3, с. 129. Същият автор: Война за освобождение Болгарии и русская литература. — В: Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. Т. 2, Л., 1977, с. 27—28. По-подробно за различните течения в руския периодичен печат от периода на войната вж. А. А. Улунян. Болгарский народ и русско-турецкая война. М., 1971, с. 132—152.

²⁰ И. С. Кисов. Българското опълчение в освободителната руско-турска война 1877—1878 г. С., 1902; Из боевой и походной жизни 1877—1878 г.

²¹ Вж. Разведчик, 1904, бр. 643, с. 195.

казват и за източниците на руско-българската бойна дружба в името на великото право на нациите за независимо свободно съществуване.²²

Мемоарите, както се опитахме да покажем, съдържат маса фактически материал, който вече частично е използван. На събитията от 1877—1878 г. са посветени много изследвания, но, както справедливо отбелязва съвременният изследовател, „много неща и досега не са прегледани, по редица въпроси съществуват стари становища и неверни нови“²³. В светлината на казаното насочването към мемоарите е не само желателно, но и необходимо. От огромния комплекс проблеми, в осветлението на които мемоарите са призвани да изиграят определена роля, ние ще си позволим да се спрем само на един (кардинален, както ни изглежда) — а именно на отношението на руския народ към войната за освобождението на България.

Въпросът за отношението на различните слоеве от руското общество към войната от 1877—1878 г. и освобождението на българския народ е останал почти непроучен. Специалните изследвания, посветени на отношението на руското общество към националноосвободителното движение на Балканите, са хронологически ограничени с началото на 1877 г. и не обхващат войната.²⁴ Между впрочем, както се вижда от последните работи на В. Д. Конобеев,²⁵ А. А. Улуния,²⁶ В. М. Хевролина,²⁷ Н. Н. Яковлев²⁸ и др., архивите в Съветския съюз съхраняват много непубликувани документи, които свидетелствуват за горещото съчувствие на руските хора към националноосвободителната борба на славянските народи.

Друг, не по-малко важен източник на сведения са мемоарите. Ще се помъчим да илюстрираме това положение с примери, почерпени от мемоарната литература.

В хода на Руско-турската война съвсем очевидно се разкриват пороците на държавната система на тогавашна Русия. Царското правителство не е било готово за войната. Реорганизацията на Руската армия, започната с реформата от 1874 г., още не е успяла да даде своите резултати. Въоръжението й значително отстъпва на техническото въоръжение на противниковата армия. Местността е била слабо проучена. Нямало достатъчно карти.²⁹ А Русия, както се знае, е била отдалечена от театъра на бойните действия на огромно разстояние.

За главнокомандуващ на руските войски бил назначен братът на императора, великият княз Николай Николаевич, който нямал никакъв опит, а за началник щаб — представител от консервативните военни кръгове А. А. Непокойчицки. Върховното командване лошо се справяло с поставените пред него задачи. И дори такива автори на мемоари, които най-малко могат да бъдат заподозрени в желание да съгъят боите под влияние на видяното във войната, заговорили за пороците, пропуските и грешките на властите. Показателен в това отношение е дневникът

²² За българското опълчение вж. също: Ор. Прерадович. Из воспоминаний о русско-турецкой войне 1877—1878 г. СПб., 1881; И. С. Иванов. Болгарское ополчение и его формирование в 1875—1879 г. — Русская старина, 1889, бр. 4; Е. Е. Рынкевич. Записки о болгарском ополчении. Военный сборник, СПб., 1902, бр. 4; Н. Р. Овсянников. Болгарское ополчение и земское войско. СПб., 1904; записки Г. И. Бобрикова. СПб., 1913, и др. Мемоари, които отразяват формирането на българското опълчение и неговите бойни действия в състава на Предния отряд под командването на ген. Гурко, са използвани от много съветски (В. Д. Конобеев, А. А. Улуния, Н. Н. Яковлев) и български учени (Д. Косев, Хр. Христов, В. Паскалева, И. Митев, Хр. Михова, Г. Тодоров, В. Хаджиниколов, Хр. Дойнов и др.).

²³ С. А. Никитин. Восточный кризис 70-х годов XIX века в новейшей литературе. — В: Из истории русско-българских отношений. Краткие сообщения Института славяноведения, М., 1964, с. 31.

²⁴ Срв. С. А. Никитин. Славянские комитеты в России. М., 1960; същият автор: Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 г. Т. Г. Снытко. Из истории народного движения в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг. — В: Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии. М., 1957.

²⁵ В. Д. Конобеев. Русско-българское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877—1878 гг. М., 1953, с. 80.

²⁶ А. А. Улуния. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877—1878 г.

²⁷ В. М. Хевролина. Отношение русского общества к войне и освобождение Болгарии. Кр. сообщ. и-та славяноведения, 1964, бр. 40, с. 40—50.

²⁸ Н. Н. Яковлев. Участие русского народа в освободительной борьбе балканских славян в 1876—1878 г.

²⁹ П. П. Карцов. Из прошлого. Ч 2-я, 1876—1878, СПб., 1888, с. 601.

на Газенкампф, един от най-добрите мемоаристи на войната. Газенкампф бил доверено лице на главнокомандувания и водил дневникови записки. Възложено му било да следи за печата, за дейността на руските и чуждестранните кореспонденти. „Войската ни е прекрасна — пише Газенкампф, — но що се отнася до началниците, има много да се желае.“³⁰ Развивайки мисълта си, авторът на дневника отбелязва раздорите между командирите на частите и обединенията, „старческата апатичност“ на началник щаба Непокойчицки, „объркаността“ и „безсмислената суетливост“ на неговия помощник Левицки, разногласията между военния министър Милютин, ръководител на обсадните действия край Плевен инженер Тотлебен и главнокомандувания, за който той е бил принуден да напише: „Колкото и да го обичам, но трябва да кажа, че това не е главнокомандуващ, а само лош началник на авангарда.“³¹

В мемоарите на участниците във войната се споменава с рязко отрицателна характеристика и името на Левицки. Така командирът на XIII армейски корпус, а впоследствие руски комисар в България А. М. Дондуков-Корсаков в своите спомени пише за Левицки като за „човек без всякакви убеждения, по природа разсеян“, „физически и нравствено немарлив“, имащ за цел „само да служи и да направи кариера“.³² Не толкова рязко, но в същия дух се изказват за Левицки хора, които са имали непосредствен служебен контакт с него. Полковникът от генералния щаб П. Д. Паренсов, на един от които била възложена организацията на руското разузнаване на Балканския театър на военните действия, разказва следния случай. Веднъж, след обявяването на войната, Левицки го извикал при себе си и изразил недоволството си по повод недостатъчните разузнавателски данни и казал: „... изхарчете, каквито искате пари, двадесет, тридесет хиляди, но да имате сведения!“ А когато аз му възразих и му казах, че „сега и парите няма да помогнат“, той започна да вика: „Постройте по целия бряг на Дунава, по високите места кули за наблюдение към десния (турския — Л. Р.) бряг и да могат оттам да ви дадат сигнали.“ „Със страх и тъга погледнах тази бедна, съвсем объркана глава — пише Паренсов, — не си струваше и да му отговарям.“³³

Разчитайки на бърза и сравнително лесна победа³⁴ и ръководейки се от династическите си интереси, Романовци издигат на висшите командни длъжности не способни генерали и офицери, а членове от своето семейство или лица, близки до двореца (барон Делингохаузен, Криденер, П. Д. Зотов, А. Е. Цимерман и др.). Тези хора не са се ползували с никакво уважение и са виновни за много неоправдани загуби на руската армия. Ето какво пише за Цимерман един от участниците във войната А. Н. Нарбут: „Всичко в него е погълнато от безкрайно честолюбие, себеобожание. Но най-лошата му черта — това е липсата на патриотизъм. Всички дълбоко и чистосърдечно ненавиждат Цимерман.“³⁵

За интригите в многобройната свита на царя и великия княз пише в писмата до жена си от април—ноември 1877 г. С. П. Боткин. Във връзка със служебните си задължения той се запознава с организацията на медицинската помощ и стига до извода, че „кражбата е обикновено явление в сферата на административната болнична служба“³⁶.

Подобно на Газенкампф и Боткин отбелязва, че „висшите щабове са натъпкани с хора, които добре се хранят, спят си през нощите и получават високи награди, докато офицерите от армията с гърдите си отстояват и мъкнат на плещите си заедно с войниците цялата тежест на войната“³⁷.

³⁰ М. Газенкампф. Мой дневник. 1877—1878. М., 1908, с. 111—112.

³¹ Пак там, с. 120. Вж. още с. 69, 71, 75, 185, 393.

³² Из дневника кн. А. М. Дондукова-Корсакова. Старина и новина. 1905, кн. 9, с. 24—25.

³³ П. Д. Паренсов. Из прошлого. Воспоминания офицера генерального штаба. Ч. I, СПб., 1901, с. 250. За Левицки вж. също Газенкампф. Пос. съч., с. 120; Ф. Гершельман. Воспоминания о турецкой войне 1877—1878. СПб., с. 88.

³⁴ Мы шли на войну, думая, что все будут славаться без боя — писал Е. Ужин в сп. „Вестник Европы“, 1877, бр. 11, с. 319.

³⁵ А. Н. Нарбут. Из походного дневника. — Русский архив, 1895, бр. 11, 281.

³⁶ Письма С. П. Боткина из Болгарии. СПб., 1893, с. 92.

³⁷ Пак там. Срв. същ. Е. Уткин. Письма из Болгарии. СПб., 1879, с. 417.

Кражбите за съжаление са били присъщи не само на „болничната служба“. В още по-голяма степен това било отличителна черта и на интендантството.

За престъпните действия на г. Грегор, Горвиц и К⁹ са писали много участници във войната. Ето какво пише в спомените си генерал П. П. Карцов, командир на Ловешко-Севлиевския отряд, участник в героичния преход през Балкана през зимата на 1877 г.: „Складовете на компанията бяха устроени само там, където можеха да се купят евтино продуктите. По този начин войската често не получаваше тъкмо това, от което се нуждаеше. Например искаха ечемик, а им отговаряхме, че няма и предлагаша в замяна сол и захар. Имаше и такива случаи, когато отговорникът на склада, в който се съхранява евтино закупен фураж, отказвал да даде дотогава, докато цената му не се покачвала. Особено страдаха маршовите команди, които бяха отделени и които агентството отказвало да снабдява. Като си дава сметка за казаното, Карцов, заключава: „Компанията беше не само безполезна за армията, в смисъл на продоволствието, но налагаше в края и скъпотия и с това положително беше вредна.“ И всичко това става пред очите на командувания армията и при неговото покровителство на К⁹.³⁸

Неволно си спомням образа на адвоката Балалайкин (от цикъла „В среде умеренности и аккуратности“ 1874—1877 на М. Е. Салтиков-Шедрин), който съставя своя „патриотически“ план за ограбване на хазната чрез доставяне в армията на „евтина цена“ . . . на риба и махорка.³⁹

Но, както е известно, в хода на войната на ръководни постове бяха издигнати други сили. Към тях принадлежат и генералите Н. И. Драгомиров, И. В. Гурко, Н. Г. Столетов, Ф. Ф. Радецкий, М. Д. Скобелев, Н. Н. Обручев и др. Около тях се групира прогресивната част от офицерството. И вече форсирането на Дунава на 15/27 юни 1877 г., операция, която военното изкуство ще нарече впоследствие класическа, накарва да заговорят за генерал-майор Драгомиров, професор по тактика в Академията на Генералиния щаб, крупен учен и познавач на десантните операции, щабс-капитанът на 53-ти пехотен Волински полк И. И. Брянов, лейтенант Скридлов, матрос С. Лопатин и стотици други неизвестни бойци, за техните високи морални качества и безпирмерен героизъм.

„Драгомиров е човек с чисто руски ум — четем в мемоарите на Н. Максимов. — Положителната и най-ценна черта на неговата натура се състои в това, че руският войник го обича искрено и горещо.“⁴⁰ „Войникът трябва да бъде приучен не към порядък на мирен парад—учи Драгомиров, — а към военния безпорядък на бойния момент. Войникът не трябва да бъде автомат. Всяка своя стъпка войникът трябва да прави съзнателно.“⁴¹

На придворната камарила, на висшето командване и на щабовете противостояла моралната сила на руския народ. Тя се проявява както на бойното поле, така и в болниците и лазаретите. „Не мога да предам — четем в едно от писмата на С. П. Боткин до жена му — до каква степен са ми симпатични ранените: толкова твърдост, покорност, толкова кротост, смирение и търпение виждам в тези герои и колко топло и приятелски се отнасят един към друг, как се утешават в своето нещастие с това, че са прогонили врага.“ Поведението по време на война на обикновените хора според убеждението на автора на писмото „е пример на най-висша самоотверженост на руския човек, винаги готов да се притече на помощ на страдащите и угнетените“. „Трябва да познава човек нашите войници, за да му се свива още повече сърцето при мисълта, че хиляди от тези добри хора легнаха безропотно с пълната вяра в светлото дело, за което те така охотно и с такава готовност жертвуват живота си.“ Тези думи на Боткин за лишен път потвърждават мнението, добре известно от други печатни източници, че руският народ разглежда войната като свое кръвно дело. Известно е, че 2/3 от всички пожертвования за войната внесе „бедният, обременен от недоимък прост руски народ“⁴².

³⁸ П. П. Карцов. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания. Ч. II, 1876—1877, СПб., 1888, с. 594.

³⁹ М. Е. Салтиков-Шедрин. Полн. собр. соч. Т. 12, М., 1971.

⁴⁰ Н. Максимов. Две войны 1876—1878. Воспоминания и рассказы из событий последней войны. Ч. II. СПб., 1879, с. 397.

⁴¹ Цит. по Н. Н. Яковлев. Форсирование Дуная русскими войсками 15 (27) июня 1877 года, как первый этап войны за освобождение Болгарии. — Уч. записки Куйбышевского гос. пед. института им. В. В. Куйбышева. — Общ.-полит. науки. Вып. 20, Куйбышев, 1958, с. 69.

⁴² И. С. Аксаков. Соч. Т. 1, М., 1886, с. 228.